

Tanja Perić-Polonijo

[Zavod za istraživanje folklor, Zagreb]

Izvorni znanstveni rad
UDK 39.001 (47)

Primljeno: 02. 11. 86.

POJMOVI OBIČAJ I OBRED U SOVJETSKOJ ETNOLOGIJI I FOLKLORISTICI

Ovaj rad prikazuje kako se u sovjetskoj etnologiji i folkloristici shvaćaju pojmovi *obred* i *običaj*. Premda se svakodnevno ta dva pojma upotrebljavaju u istom značenju, mnogi ih sovjetski etnolozi i folkloristi nastoje razgraničiti, upozoravajući na teorijska i metodološka pitanja koja se otvaraju u istraživanju običaja.

I.

Kada u nas prikazujemo sovjetsku etnološku i folklorističku literaturu, često se susrećemo s terminima: *obyčaj*, *obryád*, *rituál* i *ceremónija*, te s problemom njihova prevođenja na naš jezik. Naravno, to ne znači da nemamo odgovarajućih riječi (imamo čak i iste!), nego to pokazuje da su ti problemi nastali kao posljedica našeg tumačenja značenja tih pojmova u sovjetskoj etnologiji i folkloristici.¹ Obred u širem smislu (ono što nije navika)

¹ Ističemo i folkloristiku jer je većina knjiga koje prikazujemo u godišnjaku "Narodna umjetnost" više vezana uz područje folkloristike nego etnologije. Djelomično i stoga što su prikazivači pretežno folkloristi (posebno se bave usmenom književnošću), tako da se od njih i ne očekuje da prikazujući knjige s ruskog (ili ukrajinskog) jezika zadiru u teorijske probleme etnologije.

Pogledajmo kako su ti termini objašnjeni u Rječniku ruskog jezika S.I. Ožegova (VII. izdanje, Moskva 1968):

obyčaj: Općepriznati red, tradicijski ustanovljena pravila društvenog ponašanja. (Stari običaj. Gradski običaji. To je u nas običaj - tako je usvojeno.)

obryád: Cjelokupnost radnji ustanovljenih običajem, u kojima se iznose neki religiozni pojmovi ili tradicijski način života. (Svadbeni obred. pridjev - Obredne pjesme.)

rituál: 1. Poredak obrednih radnji pri izvršenju nekog religioznog čina. (Pogrebni ritual) 2. Isto što i ceremonijal. (Ritual predaje poslova.)

ceremónija: 1. Ustanovljen, određen svečani obred, red, poredak nekog događanja. (Svadbena ceremonija.) 2. Prinudnost, ustručavanje u postupcima i obraćanju. (Molim bez ceremonije.)

prázdnik: 1. Dan svečanosti, određen u čast ili na sjećanje nekog značajnog događaja. (Praznik Prvog

shvaća se kao ustaljeno grupno ponašanje, kao izvedba običaja, odnosno isto ono što i ritual. Pojam običaj često uključuje obred.

Kako i sama često prikazujem sovjetske knjige, uglavnom folklorističke, susrećem se s tim problemima i uvijek ih nastojim što praktičnije riješiti. Ponekad je to jednostavnije ali ponekad su problemi teži upravo stoga što su teorijski.

Za ovu svrhu² nastojala sam bar djelomično pokazati kako se u sovjetskoj etnologiji i folkloristici shvaćaju pojmovi obred i običaj te provjeriti opravdanost našeg prevođenja tih termina.

2.

Iz ruske etnološke literature vidljivo je da je ozbiljnije bavljenje običajima u SSSR-u započelo 1840. godine, osnutkom *Ruskog geografskog društva* i njegova *Etnografskog odjela*³ (Tokarev 1966). Vrijedni suradnici toga odjela razradili su teorijski program istraživanja. *Narodni običaji i obredi* našli su se u žiži proučavanja, a kroz običaje promatrale su se mijene povijesnih razdoblja. Istraživači su postavili sebi zadatak da promotre narodne običaje u tijesnoj vezi s onim epohama kojima pripadaju, ali da prouče i one činioce koji su utjecali na stvaranje običaja.

Zanimanje za običaje sve je više raslo i o njima se sve češće pisalo, no istodobno su se produbljivali problemi a njihovom rješavanju pristupalo se kako praktično tako i teorijski. U tom procesu bilo je nesumnjivih dostignuća, ali i zabluda. Bogata tradicijama, s već dobro organiziranim institutima i terenskim radom, s proširenim zanimanjem za običaje susjednih i daljih naroda, s određenim metodološkim istraživanjima, ruska se etnologija nakon Oktobarske revolucije našla u novim uvjetima. Dvadesetih godina ovoga stoljeća započinjše u Sovjetskom Savezu proces ustanovljavanja novih socijalističkih radničkih praznika i običaja. Taj se proces odvijao u dva smjera: a) stvarali su se tzv. društveni običaji i praznici vezani uz određenu oblast i revolucionarnu borbu i b) obiteljski i individualni praznici i ceremonije. Nastojalo se da se "novom čovjeku" pruže i novi običaji, da se u njemu izgradi moralna čistoća i druželjubivost, a da ga se oslobodi od onih moralnih principa koje su u sebi nosili stari "reakcionarni" običaji. Revolucionarni i patriotski običaji ubrzo su našli svoje mjesto, ali novi običaji u sferi obiteljskog i individualnog života teže su

maja. Praznik Pobjede. Praznik Revolucije.) 2. Slobodan, neradni dan. (Šetati na praznik.) 3. Dan posebno obilježen običajem ili crkvom. (Praznik Nove godine.) 4. Dan radosti i veselja u povodu nečega. (Obiteljski praznik.) 5. Dan igre i zabave. (Sportski praznik.)

toržestvo 1. Svečanost, veliko slavlje u obilježavanju nekog događaja. (Svečanost u povodu pobjede nad neprijateljem.) Nacionalne svečanosti. Obiteljske svečanosti, npr. u povodu dana rođenja, dana sklapanja braka i dr.)

sláva = slava; *slávit'*, = *prosljavljat'* = slaviti; *prázdnovanije, toržestvo* = slavlje

U Ukrajinsko-hrvatskom ili srpskom rječniku koji su uredile A. Menac i A. Kovalj (Zagreb, 1979)

ovi su termini:

zvičaj, zvička = običaj

obrjad = obred

svjato = blagdan, praznik

svjatkuvati = svetkovati, slaviti

² Ovaj je rad nastao kao prilog *Razgovoru o pojmu običaj* održanom 15. IV. 1986. u Zagrebu, u organizaciji Zavoda za istraživanje folklor.

³ Koristim se podacima koji su navedeni u uvodu knjige *Kalendarnye obyčaji i obrjady v stranah zarubežnoj Evropy ...*, str. 5

se usvajali, jer se intimni život ljudi više naslanja na tradiciju, na tradicijske običaje i obrede. Pogrebni i svadbeni običaji, krštenja - "religijski obojeni" običaji - nisu nestajali i nerijetko se o njima žučno diskutiralo. Karakterističan je članak *O nastajanju i širenju novih običaja i praznika sovjetskih ljudi* (I. A. Kryveljeva) koji je nastao kao rezultat jake ateističke propagande 1963. godine kada je Plenum Centralnog komiteta KPSS posvetio posebnu pažnju važnosti socijalističkog reorganiziranja života. U odlukama Plenuma je pisalo: "Rad i život nerazdvojni su sastavni dijelovi komunističkog načina života. Plenum predlaže svim partijskim komitetima, mjesnim sovjetskim delegatima radnika, profesorima, komsomolu - proširiti borbu za učvršćivanjem komunističkog načina života, za njegovu visoku kulturu, za istjerivanjem iz našeg života i obiteljskih odnosa svih preživjelih ostataka prošlosti."⁴

Na liniji plenumskih odluka Kryveljev piše: "Religija parazitira na potrebi ljudi da periodično svetkuju. Prevladavajući religiozne preživjele oblike, potiskujući religiju iz spoznavanja i života, neophodno je osloboditi život sovjetskih ljudi i od religioznih obreda i običaja." (Kryveljev 1963,16) Kryveljev smatra da je većina narodnih praznika u Sovjetskom Savezu porijeklom vezana uz poljoprivredu i životni kalendar (ono što bismo mi nazvali običajima životnog ciklusa), a ne uz religiozne izvore. "Stvaralački život radnog čovjeka", nastavlja autor, "u socijalističkom društvu ne sadrži samo trenutke običnog, `normalnog` odmora, već i dane izrazitih, lijepih i veselih praznika vezanih uz stvarnost, obilježenih događajima ili značajnim datumima. Samo se po sebi razumije, u tim praznicima ne treba i ne može biti ničeg mističnog, ničeg iz religiozno-fantastičnog svijeta i kultnog rituala." (isto)

Nova godina je, prema Kryveljevu, uspješno potisnula vjerski praznik Božić. Novi praznici vezani za društveni život: *Praznik proljeća*, *Praznik pjesme* i *Praznik prinosa*, suprotstavljaju se vjerskom slavljenju Uskrsa, Ilindena, Preobraženja i dr. Otkako su ukinute seoske crkvene slave, događa se da kolhoznici pojedinih sela obavještavaju preko novina kolhoznike susjednih sela da im ne dolaze na dan "bivše" crkvene slave jer ih neće ugostiti, već neka izvole doći u dane novoprihvaćenih proslava. Ali, potiskivanje crkvenih slava spotaklo se o obiteljski život i potrebu za druženjem i primanjem gostiju. Stare su slave bile ravnomjerno raspoređene po selima tokom čitave godine. Zamijenio ih je npr. *Praznik proljeća* koji se proslavlja u svim selima istoga dana!

U nekim sovjetskim republikama, posebno na Pribaltiku, pojavio se niz novih praznika: *Dan stočara*, *Dan vozača*, *Praznik djece* (prvi ili posljednji dan školske godine), *Dan uručivanja osobnih karata*, *Dan uručivanja pasoša*, *Dan punoljetstva*, ispraćaj u vojsku, odlazak u mirovinu i sl. Osnivali su se posebni komiteti i inicijativne grupe, "savjeti za ukorjenjivanje novih sovjetskih tradicija" s posebnim sekcijama za dječje, omladinske i druge praznike, tiskali su se posebni metodički priručnici za provođenje svečanog čina. No takvi su skupovi uglavnom jednolični: "praznična ceremonija" sastoji se od radnog dijela s referatom, npr. o unapređivanju stočarstva, i predajom diploma, te svečanog dijela s koncertom i filmskim predstavama. Stoga se praznici društvenog karaktera nisu ukorijenili, a ni raširili.

Među "obiteljskim praznicima" osobito su značajne "komsomolske", "narodne", "društvene" ili "crvene" svadbe koje zamjenjuju crkvena vjenčanja. *Praznik rođenja* ili *Praznik usvajanja imena* zamjenjuje krštenje - "kumovi" se javljaju kao "prijatelji" -

⁴ Novine "Pravda" od 22. VI. 1963.g. (citirano prema: Kryveljev 1963, str.16)

"pokrovitelji novorođenčeta". No, kako naglašava Kryveljev, "nereligiozni pogrebi" nisu dovoljno svečani pa tako još uvijek omogućuju svećenicima da umrle isprate do "vječne kuće". Ali, događa se i to da rodbina naknadno traži opijelo za pokojnika, da se nakon službenog vjenčanja obavlja i crkveno, ili se nakon usvajanja imena provodi krštenje. Tako novi i religiozni običaji "mirno koegzistiraju" i pobuđuju nemir kod autora poput Kryveljeva.

Pitanje formiranja i širenja novih običaja zaista je veoma složeno; nameće nam mnoga potpitanja koja upućuju na zanimljive zaključke. Je li samo jednolična forma izvođenja novih običaja uzrok njihovom neprihvatanju? Nisu li i tradicijski obredi i običaji vrlo strogo određeni i vremenom i mjestom te se uvijek na sličan pa i isti način ponavljaju? Kako to da se npr. *Dan stočara* tako teško prihvaćao u novoj formi, a *Praznik pjesme* ili *Praznik proljeća* se uvriježili i s veseljem izvodili? Nije li ipak problem u dominantnim funkcijama tih običaja: one magijske (pa bila ona i nemotivirana) kod stočara i one zabavne u ovim drugim praznicima?

Posljednjih godina tiskano je nekoliko zapaženih knjiga sovjetskih etnologa koji su proučavali nove običaje. Djela su objavljena u Kijevu, u kojemu djeluje znanstveno-metodički centar za nastajanje i ukorjenjivanje sovjetskih običaja i obreda radnih ljudi. U tim su knjigama iznijeti znanstveno argumentirani kritički stavovi nastali na iscrpnoj građi prikupljenoj u mnogim institutima. U zborniku radova *Svjata ta obrjady trudjaščih Kyïva* (1982) osvjetljavaju se osobitosti postanka i razvoja te se obrazlaže društveno-političko značenje sovjetskih revolucionarnih, državnih, radničkih i obiteljskih praznika i obreda. Osobita je pažnja posvećena istraživanju povijesti masovnih praznika Kijevljana u feudalizmu i kapitalizmu. Zbornik *Socialistična obrjadovist' na Ukraini* (1983) prikazuje postanak, razvoj i održavanje onih sovjetskih praznika i obreda u Ukrajini koji objedinjuju "dobru narodnu tradiciju" i nove oblike i sadržaje socijalističkih praznika i obreda. Građa je izložena na osnovi povijesnog razvoja sovjetskoga socijalističkog društva.

U zborniku *Stanovlennja i funkcii radjans'kyh obrjadiv ta svjat* (1983) autori proučavaju porijeklo, klasifikaciju i razvoj sovjetskih običaja i praznika. Analiziraju se funkcije praznika i običaja u društvenom i osobnom životu, potcrtava se njihova uloga u procesu formiranja znanstvenog pogleda na svijet, u prirodnom, patriotskom i internacionalnom odgoju ličnosti.

U monografiji *Suspil'no-pobytovi funkcii radjans'koï obrjadovosti* (1984) autorica V. Ju. Kelembetova prikazuje idejo-povijesne izvore, socijalnu prirodu, strukturu i funkcionalnu osnovu sovjetskih praznika, običaja i drugih tradicijskih formi svakodnevnoga života. Analizirajući velik broj povijesnih dokumenata, Kelembetova određuje osnovne etape razvoja običaja u Sovjetskom Savezu i znanstvenu karakteristiku svakog od njih. Osvjetljavajući socijalno-životne aspekte funkcioniranja suvremenih sovjetskih praznika i običaja, pokazuju se u novom smislu tradicijski običaji.

Sve su te knjige namijenjene prije svega etnolozima, ali i sociolozima, povjesničarima, nastavnicima i studentima humanističkih fakulteta, propagandistima, kulturnim radnicima (animatorima kulture) ateistima i drugima.

U cjelini gledano u posljednjih tridesetak godina u Sovjetskom Savezu objavljena su mnoga djela posvećena kako starim tako i novim običajima i obredima. Knjige, članci i brošure različiti su po stilu i po razini pristupa. Moglo bi ih se razvrstati u nekoliko skupina, onako kako to čini S.A. Tokarev u svojoj studiji o običajima i obredima kao objektu

etnološkog istraživanja⁵:

- 1) deskriptivni radovi - jednostavni opisi običaja ili obreda pojedinih naroda;
- 2) popularna literatura prije svega propagandnog karaktera koja izrazito pozitivno vrednuje nove "građanske" rituale;
- 3) sociološka istraživanja običaja i tradicije kao općih i kulturnih pojava⁶;
- 4) komparativno-etnološke analize obreda i običaja, s posebnim osvrtom na etnogenezu i etničke veze među narodima;
- 5) formalno-strukturalne (semiotičke) analize običaja i obreda⁷.

Naravno, najčešće se isprepliću ovi pogledi i pristupi te se na taj način prevladava isključivost svakog od ovih pristupa.

3.

Problemi pred kojima su se našli sovjetski etnolozi - unatoč opsežnoj literaturi i ozbiljnu istraživačkom radu - upozoravaju na to da običaji i obredi, koliko god smatrani važnim (pa i najvažnijim) predmetima etnološkog proučavanja, nisu još uvijek precizno određeni. Stoga bi, vjerujemo, određeni terminološki problemi, na koje upozoravaju neki sovjetski etnolozi⁸, mogli pomoći našim etnologima da pokušaju pregledno razvrstati, objasniti i protumačiti slične etnološke termine kod nas.

Sovjetski etnolozi naglašavaju da prvu skupinu problema čini prevladavanje posve deskriptivnog stila, pa i nametljivo dogmatskog istraživanja na štetu problematskog pristupa temi, a drugu - nejasno razgraničavanje dvaju pojmova: "običaj" i "obred" (ili što je "tradicija" a što "ritual") - (Tokarev 1980,27).

Naravno, ovdje nisu dovoljna samo terminološka objašnjenja i formalne definicije značenja. Nužno je uočiti i dvije potpuno različite skupine socijalnih pojava unutar kojih su se utvrdila dva, općenito uzevši, jednako shvaćena pojma: "običaj" (tradicija, navike) i "obred" (ritual, ceremonija). Oštro razgraničavanje među njima nije uvijek moguće, a ni potrebno. Svakodnevno se oba ta pojma, običaj i obred, upotrebljavaju u istom značenju, npr. *svadbeni običaji* i *svadbeni obredi* ili *pogrebni obredi* i *pogrebni običaji*. Ipak, valjalo bi ih razgraničiti! No kako?

Odgovore na to pitanje, vrlo zanimljive i instruktivne, iznalaze neki sovjetski autori (Suhanov, Ugrinovič i Tokarev) čija su nam djela bila dostupna.

U vrlo sadržajnoj knjizi (kako ju je ocijenio S.A. Tokarev) I.V. Suhanova "*Običaji, tradicije, obredi*", obred se promatra kao sastavni ali ne uvijek i obavezni dio običaja. Struktura svakog običaja, prema Suhanovu, može se razdijeliti na četiri "elementa": 1. ideološki društveni odnosi, 2. njihov "idejni sadržaj", 3. "duhovne odlike ličnosti... političke, prirodne i religiozne...ideali..." i 4. "obred kao dio običaja, tradicije, točno određen u društvenom životu" (Suhanov 1973,11)⁹. Ova analiza "strukture običaja" ponešto je

⁵ Vidi: Tokarev, 1980, str. 26

⁶ Vidi: Koleva, 1971; Gofman i Levkovič, 1973; Suhanov, 1973.

⁷ Vidi: Levinton, 1970 (podatak prema: Tokarev, 1980, str. 26)

⁸ Vidi: Tokarev, 1966, 1973, 1980; Suhanov, 1973, Ugrinovič, 1975.

⁹ Cit. prema: Tokarev, 1980, str.27

nejasna, ali i zanimljiva, jer je u njoj obred shvaćen kao posljednja "karika" u "lancu" koji se zove običaj. "Obredna forma" piše dalje Suhanov, "nastaje samo onda kada su se svi ostali dijelovi običaja, tradicije, više ili manje već utvrdili u društvenom i individualnom životu" (isto,22), ili, navest će autor na drugom mjestu, "formiranje obreda završna je etapa u formiranju tradicije i običaja" (isto, 29).

D.M. Ugrinovič ne razgraničuje tako jasno ta dva pojma. On za običaj tvrdi da je "stereotipni način ljudske djelatnosti koji kopiraju nova pokoljenja" (Ugrinovič, 1975,17).¹⁰ Premda nam se može ova definicija učiniti nejasnom, osnovna misao je ipak izražena. Obred se razlikuje od običaja - smatra Ugrinovič - time "što on (obred) ne uključuje u sebi neposredne svrsishodne radnje već simboličke radnje" (isto,21). Ovo posljednje se u praksi ne može uvijek odrediti. Na nekim se primjerima mogu postaviti pitanja. U već citiranom radu, Tokarev se pita gdje je obred a gdje "neposredna svrsishodnost" kada se prijatelji ili rođaci ljube pri susretu ili rastanku, kad majka ljubi svoje dijete, kad zaljubljeni mladić ljubi u usta svoju ljubljenu, kad vjernik, kršćanin, ljubi ikonu kojoj se klanja, kad ostarjeli kavalir ljubi ruku staroj dami, pri posljednjem oproštaju s pokojnikom kad ga rođaci ljube u čelo?

Ili drugi primjeri: obavezni plač nevjeste pred svatovima, ili obavezno oplakivanje pokojnika - jesu li to obredi ili samo provale čuvstava?

Pitanja nisu dobro postavljena - smatra Tokarev - jer se zaboravlja da je svaki obred i "stereotipni način djelatnosti (funkcioniranja)". Tokarev predlaže da bi možda ispravnije bilo promatrati obred kao osobit oblik običaja kojemu su cilj i smisao *izražavanje* (uglavnom simboličko) neke ideje, osjećaja, čina, neka *zamjena* neposrednog djelovanja na predmet simboličkim djelovanjem. Na taj je način svaki obred i običaj, ali takav koji ima svojstvo da izrazi neku ideju ili zamijeni neku radnju. Svaki obred jest običaj, ali svaki običaj nije obred. Pojam "običaj" jest logički "rod", a pojam "obred" jest "vid" (vrsta).

Radi preglednosti navest ćemo (prema Tokarevu) nekoliko primjera *običaja lišenih svake obrednosti* : jutarnje umivanje i pranje zuba, brijanje, odijevanje, hodanje desnom stranom nogostupa, uzajamno pomaganje susjeda, gostoprimstvo itd. Evo i nekoliko primjera *običaja koji u sebi sadrže simbolizam, značenje, odnosno "element obrednosti"* : rukovanja pri susretu prijatelja (znak druželjubivosti), pljesak u kazalištu ili na koncertu (znak odobravanja), ispijanje vina "u zdravlje" i "za uspjeh", ukrašavanje stana zelenilom na određene praznike (simbol obnavljanja života), spaljivanje slamnate lutke za poklade (uništenje zla i ružnoće, istjerivanje zime), ukrašavanje jaja na Uskrs i darivanje (simbol novog života i plodnosti), posipanje mladenaca zrnjem, hmeljom, orasima (simbolika izobilja i plodnosti), kađenje kuće i škropljenje "svetom vodom" (znak očišćenja od zla)... i mnogi drugi običaji.

U ove ilustrativne primjere namjerno su uključene radnje koje nisu baš slične: npr. rukovanje i škropljenje "svetom vodom". No Tokarev smatra da je svima njima zajednička simboličnost, znakovnost, izražavanje neke ideje. Upravo to opće jest karakteristika obreda.

Iz ovih se primjera jasno vidi da obredi mogu biti posve različiti. Najčešće se razlikuju religijski od nereligijskih obreda. Nije malo ni obreda koji su nekad imali religijski karakter pa su ga vremenom izgubili (npr. ukrašavanje jaja). U tim se slučajevima može govoriti o tome da je bivši obred prestao biti obredom i da se pretvorio u igru i zabavu.

Mnoge su se sporne diskusije vodile u Sovjetskom Savezu o nužnosti obreda, o

¹⁰Isto

vrijednosti i bezvrijednosti obreda, imajući pritom najčešće na umu sve stare (predrevolucionarne), osobito crkvene obrede. Bez nedovoljnog povijesnog istraživanja geneze i evolucije svakog pojedinog obreda, mnogi autori smatraju kako je bitno da odrede odnos svakog obreda prema crkvenoj tradiciji: je li on povezan s religioznim (kršćanskim) kultom ili nije, može li ga se "očistiti" od crkvenih primjesa ili ne može?

Ovisno o odgovoru obred se tretira kao dobar i upotrebljiv i danas ili kao religiozan i "nazadan". Spore se sovjetski znanstvenici i oko novih "građanskih obreda": radikalni žele sve stare obrede zamijeniti novima a umjereni nastoje pomiriti staro s novim. Na primjeru vatre, odnosno simbolike vatre, Tokarev pokazuje kako treba oprezno ocjenjivati suvremeno značenje rituala čiji se korijeni protežu u daleku prošlost, jer suvremena se simbolika bitno razlikuje od prijašnje - magijske ili religijske.

Pogledajmo kako se kroz povijest mijenjala - i to korjenito - simbolika vatre (tako se mogu promatrati kruh, voda, jelka, i sl.) koja ulazi kao komponenta u ritual društvenih i obiteljskih obreda:

1. vatra kao "oružje" u borbi protiv zvijeri i u savladavanju prirode;
2. sujevjeran odnos prema vatri - izražen u mnogim mitovima o postanku vatre;
3. vatra kao božansko i blagotvorno ali i neprijateljsko biće - što se odrazilo u mnogim religijama;
4. poštivanje vatre kao obiteljsko-rodovskog pokrovitelja i zaštitnika domaćeg ognjišta;
5. u ritualu prinošenja žrtve u mnogim religijama u svijetu, vatri je pripadalo prvo mjesto;
6. u kršćanskoj crkvi - svijeće, lampe, kandila u bogoslužju, elementi su drevnog kulta vatre;
7. srednjovjekovno spaljivanje heretika na lomači;
8. samospaljivanje fanatika (vjerovanje da vatra ima moć "očišćenja");
9. vatra u tradicijskim običajima: ivanjski krijesovi (preskakivanje vatre i kolo oko nje) ili npr. spaljivanje Karnevala - to su prije svega zabavne radnje jer se izgubila nekadašnja religijsko-magijska funkcija;
10. u naše dane ritualno-simboličku funkciju vatre zamijenio je kvalitativno nov sadržaj primjeren duhu socijalističke epohe u Sovjetskom Savezu - pionirske vatre, bakljade, blještavi vatromet, sve to služi da se upotpuni prazničko raspoloženje i pojača svečanost;
11. vječna vatra na grobnicama heroja i grobljima gdje su pokopane žrtve Drugog svjetskog rata. Analogna je tome i vječna vatra na grobnicama "neznanog junaka" u mnogim državama;
12. prijenos olimpijske vatre kao simbola međunarodnog bratstva i opće borbe za mir.

Ovaj primjer s vatrom veoma je poučan i upozorava da valja oprezno ocjenjivati i tumačiti suvremena značenja rituala, korijeni kojih sežu u daleku prošlost.

Ovo do sada rečeno, prema Tokarevoj studiji, odnosi se na "obredne" običaje koji, kako on kaže, ne čine osnovnu ni bitnu stranu ljudskog života. Običajima (a ne obredima) potčinjeno je cjelokupno naše življenje. Obiteljski i javni (društveni) običaji reguliraju čitav tok našeg života: od svakodnevnih sitnica do važnijih društvenih institucija kao što su obitelj, brak, podjela rada, odgoj djece, moralna načela.

U jednom starijem tekstu Tokarev izvodi definiciju običaja¹¹: "Običajem" se

¹¹Vidi: *Kalendarnye obyčaji i obrjady ...*, gdje u uvodu S.A. Tokarev i njegove suradnice I.N. Grozdova i T.D. Zlatkovskaja daju navedenu definiciju običaja (str.5).

naziva svaki ustanovljeni, tradicijski i više-ili manje općepriznati poredak događanja nekih općih radnji, tradicijska pravila ponašanja.

Životni, svakodnevni, "obični" običaji mogu se početi nabrajati od običaja spavanja na krevetu, sjedenja za stolom za vrijeme jela, življenja u obitelji, ženidbe u određenim godinama, itd. No to su "naši" oblici života, "naše" navike, "naši" pogledi. Negdje drugdje običaj je npr. spavanje na zemlji ili gunju, sjedenje na podu za vrijeme jela, ženidba u ranijoj dobi, mnogoženstvo, itd. Često se događa da uslijed nepoznavanja i nerazumijevanja načina života drugih naroda, osobito onih izvan evropskog kulturnog kruga, proglasimo njihove običaje "čudnima", promatramo ih kao kuriozume i proglašavamo "obredima" premda to nisu.

Kako bi izbjegli takve zablude, sovjetski etnolozi nastoje komparativno istraživati običaje i izvanevropskih naroda te tako utvrditi i one općeljudske kulturne vrijednosti koje sigurno postoje, ali i one posebne koje su bitne u okvirima običaja i tradicije pojedinih naroda.

Budući da ta zadaća nije laka, razumljivo je što etnolozi surađuju s folkloristima, sociolozima, demografima, socijalnim psiholozima, povjesničarima kulture i drugima.

4.

U okviru višegodišnjeg projekta istraživanja izvanevropskih naroda 1980. godine objavljena je knjiga o mitu, obredu i pjesmi Nove Gvineje B.N. Putilova. U njoj je obrađena tradicionalna duhovna kultura Nove Gvineje koja je donedavno bila karakterističan primjer prvobitne zajednice u kojoj su vladali primitivni oblici domaćinstava i postojali oblici predklasne društvene organizacije, dakle, rodovsko uređenje. B.N. Putilov, vrstan i iskusan folklorist, kroz monografsko istraživanje ne ostaje samo pri konstatacijama nego otvara probleme i daje teoretska uopćavanja. Za ovu svrhu korisna su njegova razmatranja o pojmovima "obred", "ritual" i "ceremonija".¹² Putilov smatra da obrede i rituale valja razlikovati po karakteru i principima njihova odnosa prema stvarnosti. Oni mogu biti neposredno uključeni u realnu životnu pragmatiku kao njezin sastavni dio: u mnogim poljodjelskim, lovačkim ili ratničkim magijskim ritualima često nije moguće odijeliti ritualnu simboliku od stvarnih događanja. Obredi mogu uokviriti (okruživati) stvaran čin i na taj način osigurati njegov uspjeh. Značajna je uloga onih rituala koji funkcionalno prikazuju tradicijski uvjetovane obrede koji su neophodni u životu: takvi su, u biti, obredi udvaranja ili pogrebni obredi, kod kojih unutar stereotipnih okvira dolaze do izražaja i individualni ciljevi, postupci, odnosi među ljudima. Ali ritual se može izgraditi i na principu unutrašnje vlastite zatvorenosti, tako da predstavlja samostalni čin (ceremoniju), koji nema preve analogije u stvarnosti.

U svim slučajevima obredni činovi mogu se promatrati na nekoliko razina. Svaki od njih predstavlja određeni "tekst" i odvija se u vremenu i prostoru kao siže čija je samostalnost, očito, relativna. Originalnost ritualnog "teksta" često se ostvaruje u njegovoj obaveznoj uključenosti u neki širi kontekst događanja. Tako je, npr. svaki poljodjelski obred u kontekstu poljodjelskih poslova koji su u određenom trenutku bitni. To se odnosi i na lovačke, ratničke ili obiteljske i druge obrede. Ta se uključenost ostvaruje na raznim razinama - sižejnoj, funkcionalnoj, semantičkoj.

¹² Posebno je zanimljivo drugo poglavlje pod nazivom *Obred, ritual, ceremonija* (str. 88-137). U ovom tekstu nećemo prevoditi Putilovljeve termine.

Druga osobina obrednog "teksta" jest njegov sinkretički karakter: on postoji i realizira se istodobno na nekoliko "jezika", može ga se predstaviti kao sintezu nekoliko tekstova koji su objedinjeni jednom temom i nadopunjuju i pojašnjavaju jedan drugog. Tipični novogvinejski obred sastavljen je od mnogih bitnih "tekstova" koji su više ili manje cjelovit obredni tekst. "Reproduciranje" tih "tekstova" predmnijeva kolektivno znanje i razumijevanje niza postupaka i pravila, poznavanje uvjeta i specifičnog pribora.

Svaki obred i svaka ceremonija uvijek su jasno određeni vremenom i prostorom. Uglavnom su određeni kalendarskim ili životnim ciklusom, a siže i su im raspoređeni po strogom vremenskom grafikonu. Svakom običaju i svakoj ceremoniji odgovaraju određeni predjeli i oblici (dio sela, ili posebno mjesto u šumi, na obali mora, posebni trgovi, ograđeni prostori ili obredna zdanja - neke građevine) (str. 88).

Putilov smatra da se mnogi obredi i rituali mogu klasificirati *po funkcijama, po oblicima (tipovima) i po strukturi*. U navedenom poglavlju on nastoji dati takvu klasifikaciju promatrajući konkretne cikluse obreda i rituala, poljodjelskih, lovačkih, ribolovnih magijskih rituala i rites de passage, te obreda životnog ciklusa (rođenje, zrelost, brak, smrt), ratničkih rituala i raznih društvenih ceremonija.

Mnogi su istraživači nastojali strogo odijeliti obred i ceremoniju, no Putilov smatra da u tome nisu baš uspješni. Obredi i ceremonije su jedinstven kompleks koji je moguće samo uvjetno razložiti. Obredi su više individualizirani i to onoliko koliko su vezani uz ponavljanja u obiteljskim ili društvenim situacijama - uz rođenje, brak, smrt, rat, mir, lov, ribolov, gradnju kuće ili brodova i dr.

Vezanost ceremonije uz vanjske životne činjenice nije toliko određena i veoma je složena. Ceremoniju karakterizira daleko veće tipološko jedinstvo, karakteristično ponavljanje osnovnih i sporednih elemenata, jedinstvo strukture i konstruktivnih blokova od kojih je sastavljena. Obredne ceremonije razlikuju se po značenju, po razmahu, po trajanju i po broju sudionika. Neke od njih prerastaju u grandiozne praznike koje etnolozi obično nazivaju festivalima.

Prikazujući ovu Putilovljevu knjigu u "Narodnoj umjetnosti"¹³, preveli smo termine "obred" i "ritual" u "običaj" i "obred", uzimajući u obzir da autor shvaća obred kao širi pojam koji uključuje ritual, dakle, onako kako mi shvaćamo običaj, a da ritual shvaća kao ustaljeno grupno ponašanje, kao izvedbu običaja, dakle, ritual tako shvaćen isto je što i obred.

Nakon šireg uvida u sovjetsku etnološku i folklorističku literaturu zamijetili smo, da folkloristi pretežno upotrebljavaju termine "obred" i "ritual" u istom značenju kao i Putilov. Termin "ritual" nije tako čest u etnološkim radovima i zamjenjuje ga termin "obred" koji je uronjen u širi pojam "običaj".

5.

Na koje nas zaključke može navesti osvrt na sovjetske etnološke (i folklorističke) probleme vezane uz pojmove "običaj" i "obred".

Vidjeli smo da su i sovjetski etnolozi zaokupljeni metodologijom i metajezikom vlastite struke, te nastoje što preglednije razvrstati i protumačiti bitne etnološke termine. Najčešće u okvirima poredbenog mišljenja i rada oni nastoje formulirati etnološku teoriju i metodologiju sposobnu da se bavi i nekim općim pitanjima kulture.

¹³ Vidi prikaz: "Narodna umjetnost", 19, Zagreb 1982, str. 243-244

Moramo istaknuti da metodološku i općeteoretsku bazu etnološke znanosti i znanosti o folkloru, koje su se formirale nakon Oktobra, čine, zajedno s nasljedem Marxa i Engelsa, i cjelokupne Lenjinove ideje: njegovo učenje o narodu, o narodnoj povijesti i borbi, o narodnom pogledu na svijet; njegov pogled na dijalektički i historijski materijalizam zatim njegov odnos prema umjetnosti, literaturi, kulturi i općim spoznajama. Međutim, objektivni zakoni života i kulture proširili su tu bazu i drugim znanstvenim metodama. Među njima najizraženije su komparativno-povijesna i funkcionalno-sociološka metoda. Razvijajući tako svoju teorijsku misao, sovjetski znanstvenici postavljaju pitanja: kako razgraničiti *tradiciju* i *tradicionalizam* i kako ustanoviti hijerarhiju *kultura - tradicija - običaj*, te možda najznačajnije pitanje, shvaćanje dualističkog karaktera tradicije uključujući i njezinu sposobnost da djeluje kao adaptivni mehanizam pri usvajanju inovacija.

Bavljenje sovjetskih etnologa ovim pitanjima upozorava nas na pristup sličan pristupu američkih znanstvenika što je dokaz da sama logika razvoja znanosti vodi ozbiljne znanstvenike k objektivnom zbližavanju. Čini se da bi intenzivnije bavljenje teorijskim i komparativnim dostignućima sovjetskih autora moglo pridonijeti teorijskom promišljanju i naših etnologa. Slični su se procesi i kod nas događali, ne toliko rigidno kao u Sovjetskom Savezu (posebno mislimo na "nove običaje"), ali dovoljno značajno sve do naših dana.

Bogata sovjetska etnološka i folkloristička literatura koju posjeduje Zavod za istraživanje folkloru, tek je djelić golega fonda knjiga, časopisa i pojedinačnih studija objavljenih u Sovjetskom Savezu. Mnogi nam radovi, nažalost, nisu i neće biti dostupni, no unatoč tome, i ova literatura nam omogućuje da bolje upoznamo sovjetsku etnologiju. Uz vrijedne knjige koje posjedujemo, i časopis "Sovjetska etnografija" (koji već godinama redovito pristiže) iscrpni su izvori informacija o sovjetskoj etnološkoj teoriji i praksi.

Vjerujemo da će ovaj rad poslužiti kao obavijest o stanju u sovjetskoj etnologiji. On ne daje sveobuhvatnu analizu ni "posljednju riječ" o sovjetskoj etnologiji (to se nije ni tražilo!), ali nadamo se da će poticati daljnji stručni rad i teorijske rasprave o smislu i domašaju etnologije.

LITERATURA

- Gofman, A.B; Levkovič, V.P.
1973. *Obyčaj kak forma social'noj reguljacii*, "Sovetskaja etnografija", 1, Moskva 1973.
- Kelembetova, V.Ju.
1984. *Suspil'no-pobytovi funkcii radjans'koj obrjadovosti*, Izd. "Naukova dumka", Kyiv 1984.
- Koleva, T.A.
1971. *Zimnij cikl obyčaev južnyh slavjan (k voprosu o strukturno-tipologičeskom analize obrjadnosti)*, "Sovetskaja etnografija", 3, Moskva 1971.
- Kryveljev, I.A.
1963. *O formirovanii i rasprostranении novyh obyčaev i prazdnikov u narodov SSSR*, "Sovetskaja etnografija", 6, str.16-24, Moskva 1963.
- Levinton, G.A.
1970. *Nekotorye obščie voprosy izučeniya svadebnogo obrjada*, "Tezisy dokladov IV letnej školy po vtoričnym modelirujuščim sistemam", Tartu 1970.
- Putilov, B.N.
1980. *Mif - obrjad - pesnja Novoj Gvinei*, Izd. "Nauka", Moskva 1980.
- Suhanov, I.V.
1973. *Obyčai, tradicii, obrjady kak social'nye javlenija*, Gor'kij 1973.
- Tokarev, S.A.
1966. *Istorija ruskoj etnografii (dooktrjabr'skij period)*, Moskva 1966.
1973. *Kalendarnye obyčai i obrjady v stranah zarubežnoj Evropy. XIX - načalo XX v. Zimnie prazdniki*, Otv. redaktor S.A. Tokarev, Izd. "Nauka", Moskva 1973.
1980. *Obyčai i obrjady kak obekt etnografičeskogo issledovanija*, "Sovetskaja etnografija", 3, str.26-36, Moskva 1980.
- Ugrinovič, D.M.
1975. *Obrjady, za i protiv*, Moskva 1975.
1982. *Svjata ta obrjady trudjaščih Kyjeva*, Vidp. redaktor B.V. Popova, Vyd. "Naukova dumka", Kyiv 1982.
1983. *Socialistična obrjadovist' na Ukraïni*. Istoryčnyj dosvid ta sučasni poroblemy, Vyd. "Naukova dumka", Kyiv 1983.
1983. *Stanovlennja i funkcii radjans'kyh obrjadiv ta svjat*, Vidp. redaktor E.K. Duluman, Vyd. "Naukova dumka", Kyiv 1983.